

УДК 808.3-541.43:800.872(477.64)

ФОРМИ СЛОВОЗМІНИ ПРИКМЕТНИКІВ У ГОВІРКАХ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я (МЕЖИРІЧЧЯ БЕРДИ ТА МОЛОЧНОЇ)

Пачева В.М., аспірант

Запорізький державний університет

Особливості діалектної системи словозміни, позначені певними відмінностями порівняно з українською літературною мовою, постійно перебувають у колі наукових інтересів лінгвістів. Детально розглядали словозміну прикметника в говорах української мови Н.П.Прилипка[1], Л.А.Лисиченко[2], А.М.Мукан[3], Л.П.Бова(Ковальчук) [4], В.А.Чабаненко[5], Т.І.Поляруш[6]. Особливо актуальним на сьогодні є вивчення в цьому плані недостатньо обстежених говірок, до яких належать і говірки Північного Приазов'я. Деякі з них (зокрема говірки двох сіл - Дмитрівки та Олександрівки Приазовського району) досліджувалися з погляду фонетичних особливостей у системі інших говірок Запорізької області[7]. Проте відсутність наукових розвідок, присвячених розглядові названих вище говірок у інших аспектах, у тому числі граматичному, свідчить про необхідність такого дослідження. У зв'язку з цим на спеціальну увагу заслуговує вивчення словозміни прикметника, що порівняно з сучасною українською літературною мовою у говірках Північного Приазов'я характеризується сукупністю певних особливостей, які виносяться на розгляд у цій статті. Такими є парадигматичні та виразно синтаксичні особливості. З-поміж перших можна виділити здатність утворювати ступені порівняння, які в обстежуваних говірках у мовленні осіб молодшого, середнього та старшого віку творяться переважно так, як і в літературній мові - від якісних прикметників. Проте в цьому плані виділяється особливістю мовлення осіб найстаршої вікової групи, форми вищого ступеня порівняння часто утворюються від відносних прикметників, які вживаються у функції якісних, напр.: *добу́н'и́шій, кам'яні́ше* (серце), *нерво́в'и́шій, п'ісе́н':и́шій* (голос), *пс'іх'і́чн'и́шій* [Анд, Бер, Бор., Вол., Вос., Дм.І, Дм.ІІ, Єл., Єлз., Кост., К.М., Лоз., Мик., Н.-К., Н.-Мик., Н.-Ол., Н.-Тр., П., Пр.П.] (Назви населених пунктів див. у примітках).

Відомо, що у сучасній українській літературній мові прикметник має уніфіковану систему словозміни (форми множини спільні для всіх трьох родів, а в однині вони чітко протиставляються) [8; 25]. У цілому, така ж система словозміни властива обстежуваним говіркам. Ряд відмінкових форм прикметника української мови характеризується як парадигма коротких (нечленних) або повних (членних) прикметників. Зокрема, у словозміні говірок Північного Приазов'я виступають короткі форми якісних та відносних (присвійних) прикметників.

Як відомо, коротку (іменну) прикметникову парадигму становлять успадковані з давньоруської мови ще праслов'янські нечленні прикметники, що відмінювалися як іменники *-ǫ(-jo)* та *-ā(-ja)* основ і є давнішими за походженням. А повна (займенникова) парадигма поєднала в собі нечленні прикметники з постпозитивним членом *И, ІЄ, ІО*, який по суті є вказівним займенником [9; 44]. За спостереженням Н.П.Прилипка в українській літературній мові нечленні прикметники збереглися лише в формі називного - знахідного відмінків однини чоловічого роду присвійних (із суфіксом *-ів-, -ин-*) та деяких якісних прикметників (варт, рад, ладен і т.п.), у діалектах же порівняно з літературною мовою залишається більше якісних (іменних) прикметників[9; 45]. У цьому плані говірки Північного Приазов'я не є винятком. Їм властиві нечленні якісні прикметники, які представлені окремими формами тільки у називному відмінку однини, а в інших відмінках їх парадигма доповнюється формами членних прикметників. Характерним є послідовне використання коротких прикметників поряд із повними у мовленні осіб старшого та найстаршого віку, напр.: *ві́нин – ві́н:и́й, гото́ў – гото́вий, добр – до́брий, до́лжн – до́лжний, здо́роў – здо́ровий, по́вин – по́ўний, пра́ў – праві́й, рад – ра́ди́й, ц'і́л – ц'і́лий* [Анд., Дм.І., Єл., Єлз., Кост., К.М., Лоз., Мик., Н.-Тр., П.]. У мовленні носіїв говірок молодшого та середнього віку спостерігається вживання лише повних прикметників.

Короткі іменні форми присвійних прикметників чоловічого та жіночого роду у називному-знахідному відмінку однини із формантами *-і́й* та *-ин* послідовно поширені у південно-східних і більшості південно-західних говорів [10; 61]. У обстежуваних говірках вони переважають над варіантами із формами повних прикметників лише в деяких селах, наприклад: *ба́бин – ба́биний, бра́т'і́й – бра́товий, д'і́д'і́й – д'і́довий, до́чкин – до́чкиний, з'а́т'і́й – з'а́т'овий, систрі́н – систриний, т'о́шч'ин – т'о́шч'иний* або *бра́та, д'і́да, до́чки, з'а́т'а, систрі́, т'о́шч'і́* [Бер., Бор., К.М., Мик.]. Присвійні прикметники середнього

роду, як і в українській літературній мові, у називному-знахідному відмінку однини змінюються за членним типом.

Парадигма повних прикметників за характером кінцевих приголосних основи розподіляється між твердою групою (твердою відміною) та м'якою групою (м'якою відміною). Відповідно до літературної мови розмежування названих груп у досліджуваних говірках відбувається залежно від твердості чи м'якості приголосних перед флексією. Як і в інших степових говірках, у говірках Північного Приазов'я нерозрізнення твердих і м'яких основ, що виявляється саме в уніфікації словозміни за м'яким типом і поширене не на всі члени парадигми, виступає у родовому-знахідному і давальному відмінках множини у мовленні переважно найстаршої вікової групи, напр.: *гус'ін'ічн'іх(-ім)*, *дік'іх(-ім)*, *жив'іх(-ім)*, *колхóзн'іх(-ім)*, *л'юд'с'к'іх(-ім)*, *малén'к'іх(-ім)* – *манén'к'іх(-ім)*, *молод'іх(-ім)*, *мёртв'іх(-ім)*, *молóшин'іх(-ім)*, *робóч'іх(-ім)*, *сiл'н'іх(-ім)*, *слухл'ан'іх(-ім)* [Н.-К.], *стар'іх(-ім)* [Бор., Вол., Вос., Єл., Лоз., Н.-К., Н.-Мик., Н.-Тр., Пр. Пос.]. У називному відмінку прикметників чоловічого роду послідовно поширеною є форма на *-ий* у мовленні всіх носіїв говірок, напр.: *гус'ін'ічний*, *к'існий* (паралельно до *т'існий*) [Анд., Бер., Єл., Єлз., К.М., Н.-Тр., П.], *кр'єпкий* [Єлз.] – *кр'іпкий* [Анд., Бер., К.-М., Мик., Н.-Тр., П.], *корічн'евий* [Н.-К.], *колхóзний*, *кушч'овий*, *молодій*, *мотóрний*, *музикáл'ний*, *п'інс'іон'ий*, *правій*, *радій*, *тра́хторний* [Анд., Бер., Дм.І., Єл., Єлз., К.М., Лоз., Мик., Н.-К., Н.-Тр., П., Пр. Пос.].

Родовий та інші непрямі відмінки також репрезентуються здебільшого нормативними флексіями у твердій та м'якій групах. Проте на відміну від літературних форм місцевого відмінка на *-ому*, *-ім*, у всіх обстежуваних говірках виступають форми на *-ом*, *-ому*, які більше поширені у мовленні осіб молодшого, старшого та найстаршого віку і вживаються рівномірно у паралельних варіантах, у той час як для мовлення осіб середнього віку є типовою форма на *-ім* (форма на *-ому* зустрічається дуже рідко), напр.: *на гус'ін'ічн'ім*, *на к'існ'ім* (*кісний*, *кісто* [Лоз.]), *на кр'іпк'ім*, *на молод'ім*, *на п'інс'іон'ім* [Анд., Бер., Єл., Єлз., К.М., Мик., Н.-Тр., П., Пр.Пос.] та на *кр'єпком(-ому)*, *на колхóзном(-ому)*, *на корічн'евом(-ому)*, *на кушч'овом(-ому)*, *на мотóрном(-ому)*, *на музика́л'ном(-ому)*, *на пра́вом(-ому)*, *на тра́хторном(-ому)*, *на цинтра́л'ном(-ому)* [Анд., Бер., Єл., Єлз., К.М., Лоз., Мик., Н.-К., Н.-Мик., П., Пр.Пос.].

У цілому форми на *-ім* та *-ом* у говірках Північного Приазов'я вживаються порівняно рідко, як правило, при швидкому темпі мовлення. Зокрема, характерним для функціонування прикметників чоловічого роду на *-ім* є використання флексії *-ім* саме у формах із попереднім наголошеним *-і* (*на кр'іпк'ім*), або із наголосом на флексії. Взагалі, за спостереженням Н.П.Прилипко, форма на *-ім* поширена переважно у говірках південно-західного та північного наріччя, властива (паралельно з флексією *-ому*) також багатьом південно-східним говіркам (середньонадніпрянським, східно-полтавським, слобожанським) [10; 68]. Причину того, що у обстежуваних говірках лише у мовленні осіб середнього віку форма на *-ім* вживається майже без паралельного варіанта на *-ому*, порівняно з літературною мовою та іншими говірками, важко пояснити. Функціонування ж прикметників чоловічого роду у місцевому відмінку однини із флексією *-ом* підтримується в обстежуваних говірках впливом російської мови.

У відмінковій парадигмі прикметників середнього роду найтипівішими є варіанти флексій, що не мають розходжень з літературно-нормативними. Проте для родового та місцевого відмінка прикметників жіночого роду в обстежуваних говірках характерною є форма на *-ої* (паралельно з *-ої*), яку зафіксовано і в інших степових говірках, зокрема на Херсонщині, на Миколаївщині, в деяких слобожанських та інших південно-східних [11; 157]. Виникнення флексії *-ої* у багатьох північних, південно-західних і південно-східних говірках, за спостереженням Н.П.Прилипко та інших мовознавців, відбулося внаслідок редукції кінцевого голосного у флексії *-ої*, на яку могла вплинути індукція скорочених форм давального і місцевого відмінків однини, а також вплив аналогічних форм родового відмінка однини на *-ої* інших мов [10; 73]. У говірках Північного Приазов'я зазначена форма підтримується молодшого, середнього та старшого віку, напр.: *б'ілої(-ої)*, *доброї(-ої)*, *защ'ітної(-ої)*, *іл'іктр'іч'іс'кої(-ої)*, *їздові(-ої)*, *кур'оної(-ої)*, (від *курка*) [Н.-К.], *молодої(-ої)*, *пол'ової(-ої)*, *сидові(-ої)*, *с'єл'с'кої(-ої)*, *ст'іпної(-ої)*, *т'оплої(-ої)*, *ф'із'іч'іскої(-ої)* [Н.-К.], *харо́шої(-ої)* [Бор., Вос., Кост., К.М., Лоз., Мик., Н.-К., Н.-Мик., П., Пр.Пос.]. У всіх інших говірках виступають лише форми на *-ої*.

У прикметнику середнього роду в називному відмінку однини від прикметника *ц'іле* маємо паралельні форми на *-о* та *-оје*: *ц'іло л'іто* [Кост., Н.-Мик.] та *цє́лоје л'є́то* [Кост.], що вживаються порівняно рідко у мовленні осіб старшого та значно частіше – найстаршого віку. Очевидно, стягнена форма на *-о* та нестягнена на *-оје* тут збереглися під впливом російської мови. Проте у мовленні молодшої та середньої вікових груп вони взагалі не функціонують.

Прикметники, утворені від іменників-топонімів, у давальному - місцевому відмінках однини чоловічого роду виступають як форми на *-ом* (*ому*), а жіночого – на *-ої* (*-ії*), напр.: (*на*) *Бирд'анс'ком(-ому)*, (*на*) *Ворон'іж'ском(-ому)* [Н.-Мик.], (*на*) *Дн'іпроп'ітроўс'ком(-ому)*, (*на*) *Дон'єцком(-ому)* [Н.-Мик.] (*на*) *Аскан'її НОВОЇ(-ії)*, (*на*) *НОВОМ(-ому)* *М'іл'ітопол'і*, (*на*) *Ростоўс'кої(-ії)*, (*на*) *Тул'ської(-ії)* [Кост., Лоз., Н.-Мик., Н.-К.]. Ці форми не поширені у мовленні осіб найстаршого віку, їм властиві форми на *-оју*, *-ому*.

У говірках Північного Приазов'я форми множини не мають яскраво виражених особливостей. Словозміна цих прикметників переважно така, як і в літературній мові. Лише в поодиноких випадках зустрічаємо певні відмінності. У говірці с. Новомиколаївки Приазовського району для мовлення представників старшої та найстаршої вікових груп характерна флексія *-и* називного відмінка, напр.: *бóси, галóдни, клéјини, пóрвати* (калоші), *халóдни*. Цікаво, що флексія *-и* називного відмінка однини та множини властива для західнополіських і тих говірок, які перебувають у зоні контактів північних і південних говорів [10; 77]. Досить рідко, тільки у говірках сіл Новомиколаївки та Приморського Посаду, виступають форми називного відмінка на *-ије/-іје*: *дóбр'іје(-ије), с'ірин'к'іје(-ије), ручнііје(-іје)*. У непрямих відмінках маємо переважно флексії, спільні із літературно-нормативними. Спородично зустрічаються форми на *-іми* орудного відмінка: *дóбр'іми, с'ірин'к'іми* [Лоз., Н.-Мик.]. Очевидно, ці форми поширилися тут під впливом аналогічних форм іменників з основою на м'який кінцевий приголосний.

Отже, порівняно із сучасною українською літературною мовою, розглянуті форми словозміни прикметників у говірках Північного Приазов'я характеризуються рядом особливостей у вживанні цих форм носіями говірок чотирьох обстежених вікових груп. Хоча в словозміні обстежених говірок спостерігається чимало спільного із літературною мовою, однак їм властиві також і своєрідні форми, особливостями у вживанні яких виділяється найстарша вікова група, у мовленні якої зберігається значно більше морфологічних варіантів, ніж у мовленні інших вікових груп. Серед цих особливостей можна виділити такі, як уніфікація словозміни за м'яким типом; утворення від прикметника середнього роду називного відмінка однини "ціле" стягненої форми на *-о*; форми на *-и* в називному відмінку множини та ін. Вживання багатьох форм словозміни прикметника у мовленні молодшої вікової групи виявляє помітний вплив сучасної української літературної мови, а також і російської. Це зумовлено, очевидно, активізацією функціонування української літературної мови у повсякденному спілкуванні та традиційним впливом російської мови.

ПРИМІТКИ

Назви обстежених населених пунктів

Бердянський район
с. Андріївка – Анд.
с. Берестове – Бер.
с. Дмитрівка – Дм.І
с. Карла Маркса – К.М.
с. Миколаївка – Мик.
с. Новотроїцьке – Н.-Тр.
с. Успенівка – Усп.

Мелітопольський р-н
с. Костянтинівка – Кост.

Приазовський р-н
с. Володимирівка – Вол.
с. Воскресенка – Вос.
с. Дмитрівка – Дм.ІІ.
с. Новокосянтинівка – Н.-К.
с. Новомиколаївка Н.-Мик.
с. Приморський Посад – Пр.Пос.

Приморський р-н
с. Борисівка – Бор.
с. Єлисеївка – Єл.
с. Єлизаветівка – Єлз.
с. Лозанівка – Лоз.
с. Новоолексіївка – Н.Ол.
с. Партизани – П.

ЛІТЕРАТУРА

1. Прилипко Н.П. Прикметник у говорах української мови (словозміна та ступенювання): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н. – К., 1968. – 201 с.
2. Лисиченко Л.А. Із спостережень над системою словозміни в говірках Східної Харківщини // Наукові записки Харківського педагогічного інституту. Філологічна серія. – Т.31. – 1958. – С.177-194
3. Мукан А.М. Важливіші особливості словозміни в українських придунайських говірках// Наукові записки Глухівського педагогічного інституту. – 1960. – Т.1.-Вип.1. – С.49-68

4. Бова (Ковальчук) Л.П. Словозміна прикметників у говірках Південної Житомирщини / Територіальні діалекти і власні назви.- К.: Наук. думка, 1965.- С.52-59
5. Чабаненко В.А. Говірки долини р.Кінської: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н. – Дніпропетровськ., 1965.- 333 с.
6. Поляруш Т.І. Особливості словотвору і словозміни прикметників у степових говірках Кіровоградщини/ Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі.- Житомир, 1983.- С.165-166
7. Самійленко С.П. Фонетичні особливості говірок Запорізької області // Діалектологічний бюлетень. – Вип.. 6. – К.: АН УРСР, 1956. – С. 89-97.
8. Грищенко А.П. Прикметник у системі частин мови // Мовознавство. – 1979. – № 6. – С. 15-25.
9. Прилипка Н.П. Нечленні якісні прикметники в діалектах української мови // Територіальні діалекти і власні назви. – К.: Наук. думка, 1965. – С. 44-51.
10. Прилипка Н.П. Форми словозміни і ступені порівняння прикметників // Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К.: Наукова думка, 1983. – С. 61-101.
11. Прилипка Н.П. До характеристики діалектних прикметникових флексій (родовий відмінок однини) // Українська діалектна морфологія. – К.: Наукова думка, 1969.- С.152-158